

ŽELJKO RAPANIĆ

DONARE ET DICARE

(O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku)

UDK 930.27:930.85 (497.13 Dalmatia) »8/12«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr Željko Rapanić
Y — 58000 Split
Zavod za zaštitu spomenika kulture

Ranosrednjovjekovni natpisi na latinskom jeziku, koji su sačuvani u velikom broju osobito na središnjem dijelu naše obale Jadrana te u njezinu bližem zaleđu, pružaju bogatstvom svoga sadržaja mogućnost da im se pristupi i na drukčiji način negoli je to dosad najčešće bilo uobičajeno. Treba, naime, opetovano naglašavati da oni kriju mnogo više od ponekog važnog podatka za stvaranje kronologije hrvatske povijesti, čime se uglavnom iscrpljivao interes njihova proučavanja. S druge strane, pak, čini mi se, treba odustati od katkad virtuoznih, duhovitih i učenih domišljanja kojima je poglaviti cilj da se s mnogo akribije i spretnosti restituiraju neke praznine u kakvom većem i obimnijem tekstu, to više što su dosadašnjom obradom iskorištene uglavnom sve one mogućnosti dopunjavanja koje se kreću u okvirima standardâ ranosrednjovjekovne epigrafije. Konačno, i u najvještijem dopunjavanju, poduprtu čak i dobrim analogijama, ostaje se i dalje u sferi pretpostavke što, dakako, za neko završno zaključivanje ipak nije dovoljno. Zato sam svojedobno, razmatrajući epitaf kraljice Jelene uklesan na prednjoj strani sarkofaga pronađenog u solinskoj bazilici sv. Stjepana,¹ pokušao u tom za hrvatsku povijest važnu natpisu, ostati samo kod interpretacije sačuvanog teksta, pa iz njega pročitati i protumačiti neke detalje koji su izmakli dotadašnjim istraživačima i tako skrenuti pažnju na one elemente toga i nekih srodnih mu natpisa koji mogu potpunije i s više aspekata osvjetliti naš rani srednji vijek. Smatrao sam, naime, tom prilikom, a isto mislim i danas, suprotno od nekih drugih autora, da u natpisu treba poglavito interpretirati ono što je u njemu nedvojbeno, a da detaljno raspravljanje o onome što do nas nije dospjelo, i što bi eventualno moglo biti na dijelu koji nije sačuvan, nema pravog razloga. Ono, naime, što nije sačuvano, što nedostaje, ako nije riječ o standardu, vrlo je teško, pa čak i nemoguće dokazati. Očigledno je, ta-

¹ Ž. Rapanić, *Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum*. U: *Novija i neobjavljena arheološka istraživanja u Dalmaciji, Izdanja Hrvatskoga arheološkoga društva*, 3, Split 1978, 83.

vijek može katkad bolje i sustavnije protumačiti i objasniti, rasvijetliti pa i osnažiti na nov način. Pokazalo se, nadalje, očitim da svaki zaključak ili teza, makar koliko u jednom času djelovali uvjerljivo, mogu biti revalorizirani, dopunjeni, negirani ili potvrđeni. Otkrila se mogućnost da se posumnja u konvencije pa je tako u fokus zanimanja ponovno došla svekolika sačuvana baština prošlosti: i ona graditeljska, i ona likovna (skulptorska) i ona epigrafska, naravno, zajedno s tzv. materijalnom kulturom i s poznatim vjerodostojnim ili, pak, sumnjivim povijesnim pisanim izvorima. Sve je to, eto, razlog da se ponovno vraćam epigrafskim spomenicima — držeći se spomenutih načela da u njima interpretiram i iz njih izvlačim samo ono što je doista sačuvano ili je izvan svake dvojbe — i da u toj građi pokušam pronaći i neku pojedinost koja će, možda, pobliže oslikati i hrvatsko ranosrednjovjekovno društvo i duhovni svijet njegova vremena. Moram, međutim, naglasiti da ovome radu nije namjera da dokraja rasvijetli ni problem postavljen u naslovu, niti ostala pitanja kojih će se usputno doticati. Svrha mu je upozoriti na neke činjenice zabilježene u donacijskim i dedikacijskim natpisima s našeg područja, kao i na one pojedinosti koje takav njihov sadržaj, sačuvan, doduše, u fragmentima prvobitna teksta, mogu objasniti na potpuniji način. Poslužit ću se pri tome i jednim izuzetnim inozemnim spomenikom kao očiglednom paradigmom. Nastojat ću, konačno, kazati nešto i o samome činu »darivanja« (donacije) i »posvećivanja« (dedikacije) objekata ili predmeta, dakle o onim činima koji su bili česta pa i redovita pojava u životu srednjovjekovnoga čovjeka i koji su, eto, jasno i nedvosmisleno zabilježeni i na našoj spomeničkoj građi.

II.

Odmah na početku razmatranja treba postaviti dvije bitne premise: prvu — hrvatski teritorij zajedno s bizantskom Dalmacijom ne smije se u ranom srednjem vijeku promatrati kao neka daleka i neinteresantna periferija u kojoj se gotovo ništa ne događa, već kao područje na kojem se dodiruju i sukobljavaju raznoliki interesi i utjecaji istoka i zapada. Ono nije sasvim izmicalo kontroli jedne ili druge tadašnje svjetske velesile, pa se ta činjenica odražavala i izvan njihovih političkih odnosa. Dokaza ovoj tvrdnji ima dosta i dobro su poznati. To su bizantska-carska politika prema jadranskoj obali, a zatim i ona franačka, pa i papinska, zatim nepobitna važnost istočne obale za pomorski promet odnosno za povezanost istoka i srednjoevropskih područja. No oni, takvi kakvi jesu, očiti i nedvojbeni, ipak su izmicali pažnji mnogih koji su se bavili kulturnom prošlošću istočnog jadranskog područja. Druga, pak, premisa na kojoj počiva glavni dio razmatranja u ovom radu, a koju ću pobliže raspraviti jer je u našoj arheologiji i historiografiji, koliko mi je poznato, tako reći nedotičana, jest predodžba o duhovnoj slici srednjega vijeka uopće, a kod nas posebno, točnije predodžba o onome, što bi se slijedeći neke inozemne termine, moglo nazvati »stanjem duha«. To su, naime, ona opća mjesta u životu i ponašanju srednjovjekovnih ljudi, kako starosjedilaca, tako i doseljenika, tj. romani-

ziranoga pučanstva, odnosno »barbarskih« došljaka.³ Nema nikakva razloga da o ovim premisama, tj. o uključenosti srednjojadranskog prostora u »evropske« tokove života u ranom srednjem vijeku, i o onim općim mjestima toga života ne raspravljamo, odnosno ne vodimo računa i u prilici kad se radi o hrvatskom teritoriju uz obalu i u njezinu zaleđu, kao i o području bizantskog posjeda uz obalu Jadrana i na njegovim otocima.

Ako prihvatimo ove dvije pretpostavke kao polazište, a čini mi se da ne postoje razlozi da se to ne bi moglo i učiniti, onda valja odbaciti ona uvriježena, a nedovoljno uvjerljiva mišljenja o »nepreglednim masama Avara i Slavena« koji, preplavljajući Balkanski poluotok svršetkom 6. i početkom 7. st., stižu i do Jadrana, pa rušeći naselja i gradove uništavaju svaki trag prethodne civilizacije. Oni su tako postajali jedini krivci i uzročnici za degradaciju cjelokupnog kulturnog nasljeđa i, dakako, antičkog kulturnog pejzaža. S obzirom da to nije u cijelosti baš tako, jer gradovi, a i kulturne tradicije ne propadaju isključivo zbog barbarskih invazija, već zbog mnogo složenijih procesa i društvenih i ekonomskih, pa i ostalih, potrebno je za dobivanje nešto potpunije i točnije slike o duhovnome svijetu srednjovjekovnoga čovjeka, kako starosjedilaca, tako i barbara, a u kontekstu ovoga rada i njegova predmeta, naznačiti samo neke formante koji su taj svijet određivali i oblikovali.

III.

U svijesti svakoga osvajača i ratnika u ranom srednjem vijeku, pa tako, naravno, i Slavena, u prvom je planu bila istaknuta želja za pljačkom: smjelo bi se čak reći da je to bila i glavna svrha njihova kretanja, a tek onda zaustavljanje, točnije, naseljavanje. No, usporedo s tim destruktivnim odnosom prema postojećim vrijednostima, jer pljačka zapravo devalvira svaki dugotrajni, uporni i sustavni rad, postoji kod barbara istovremeno vrlo razvijen i čitav niz drugih običaja, npr. darivanje, a s time u vezi i uzvratanje darom. Postoji k tome i kategorija ceremonijalnog darivanja, pa vjerskog, što je, dakako, osobito bilo razvijeno kao posljedica difuzije kršćanstva među te novodoseljene narode. Dok je u vrijeme o kojem raspravljamo, dakle na pragu srednjega vijeka, pljačka bila svojstvena došljacima — barbarima, a znatno manje sjedilačkom stanovništvu koje je svoj imetak i svoja potrošna dobra stvaralo i stjecalo mukotrpnim radom, dotle su darivanje i uzvratanje darom, a zatim i zavjetovanje, vrlo stare kategorije koje se u raznim specifičnim oblicima naziru još u proto-povijesnim pa i pretpovijesnim vremenima i, dakako, traju sve do danas.

U vrijeme kad je stjecanje imetka vrlo često ovisilo o ratničkim vještinama, ratnoj sreći, dakle o vojničkim uspjesima, sasvim je jasno da je raslo i vjerovanje u naklonost nekih nadnaravnih sila koje omo-

³ Pojam »barbarin« upotrebljavam u značenju koje pokriva svekolike sadržaje što se odnose na razne germanske, slavenske i druge narode koji naseljavaju evropsko tlo od svršetka antike.

gućavaju i dopuštaju takve uspjehe, bilo u ratu, bilo u pljački, u osvajanjima i sl. Te nadnaravne sile trebalo je zato na neki način i udobrovoljiti, pa je iz same činjenice da se do imetka dolazilo na relativno jednostavan način, a katkada i s mnogo sreće, što bi značilo i naklonošću tih nevidljivih sila, proizlazila i želja, dapače uporno nastojanje da se one udobrovolje i umilostive. Trebalo je, osim toga, pokazati i spremnost da se plijen podijeli između sudionika rata ili pljačke, i to najprije između suboraca, a onda i naklonost da se spremno daruju razne adrese. Onaj, naime, koji je na opisani način nešto stekao — izlažući, doduše, svoj život realnoj opasnosti — osjećao je potrebu da uzvrat darom. Darivanje u tom smislu postaje uzvrat nekome za nešto što se dogodilo. No, ono može biti i anticipacija, poput predujma, zaloge, koncesije za nešto što bi se moglo dogoditi, odnosno za ono što darovatelj želi da se dogodi. Postaje na taj način jedan od principa ponašanja i razmišljanja u svakodnevnom životu, u najjednostavnijim prilikama i, dakako, među običnim ljudima. No, isto tako ono postoji i na višoj društvenoj ljestvici u obliku raznih prigodnih i ceremonijalnih darivanja, npr. prigodom uspostavljanja mira, ustoličavanja vladara, prigodnih carskih svečanosti, carskih i patricijskih svadbi itd. Postoje, konačno, i »sveti darovi« kad su u pitanju *res sacrae*, darovi usmjereni crkvi. Čitav ovaj kompleks pitanja koja sam ovdje samo naznačio pobliže je obradio G. Duby u jednom poglavlju svoje knjige o ratnicima i seljacima u ranom srednjem vijeku.⁴ U ovoj prilici posebnu ću pažnju posvetiti trećem u nizu nabrojenih oblika darivanja, tj. onome koji je vezan uz darivanje neke crkve (crkvene zajednice) ili uz samo podizanje (gradnju), odnosno ukrašavanje crkve. O tome, naime, svjedoče i epigrafski spomenici o kojima je na početku bilo riječi i koji su poticaj čitavom raspravljanju.

Prije toga neka mi budu dopuštene neke konstatacije.

Darivanje je, sasvim logično, u uskoj vezi s posjedovanjem određenih materijalnih dobara od kojih se nešto može i darovati. Kad je riječ o barbarima, treba naglasiti da su oni gotovo redovito do takvih dobara dolazili uzimajući ih na razne načine starosjediocima, dakle napadom, otimanjem, pljačkom — agresijom. To u jednom trenutku povijesti, u svijetu temeljenom na principima klasičnoga društva i pravnoga poretka — a kasnorimsko društvo počivalo je na zakonitosti — izaziva neobične potrebe. Jedna od reakcija na takvo ponašanje barbara — napadača jest npr. »kupovanje« barbara, bilo da ih rimski carevi udobrovoljuju darovima, raznim oblicima tributa, mita ili otкупnine, bilo da ih političkim potezima pridobivaju za saveznike ili, konačno, uzimaju u vojničku službu kao plaćenike. Konvencionalni oblici obrane granica postavljanjem postaja i utvrđenja na putovima, raskršćima ili prijelazima rijeka nisu više bili dostatni, ali ovi novi bivaju jedno vrijeme sasvim efikasni. Važno je, međutim, naglasiti da se suština odnosa bitno mijenja jer se onaj jači udobrovoljuje, toč-

⁴ G. Duby, *Guerriers et paysants. VII—XII siècles. Premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973.

nije: od snažnog i moćnog susjeda mir se »kupuje« ili ostvaruje nekim drugim oblikom davanja određenih vrijednosti, a ne postizanjem vojničke nadmoći ili ravnoteže. Na takav je način vrlo dugo postupalo Istočno carstvo prema germanskim vladarima ili avarskom kaganu na svojim sjeverozapadnim granicama.⁵ Vrlo slično ponašanje, pa čak i sličnu situaciju, može se zapaziti nešto kasnije, u drugoj polovini 9. st. i na našoj jadranskoj obali kad bizantski gradovi daju tribut vladarima sklavinija da bi ishodili od njih mir i dobro susjedstvo.⁶ Gospodari tih sklavinija, malih i siromašnih državnica uz obalu i u zaleđu, Hrvatske, Zahumlja i Travunije bili su, izgleda, zadovoljni vrlo skromnim ukupnim iznosom od 782 solida, vrijednošću kojom se moglo kupiti četrdesetak konja! Međutim, i za tako mali iznos, za beznačajnu novčanu vrijednost uglavljenoga tributa, bizantski strateg dobiva za svoje gradove mir i, što je osobito važno, mogućnost za plodotvoran razvitak gradova u temi. Stanovnici sklavinija, pak, otvorenu mogućnost kontaktiranja s gradovima što je za njih svakako bilo od izuzetne važnosti.

Kad, međutim, mir ili uzajamno dobre odnose uspostavljaju ravnopravni, ili oni koji se takvima, podjednako jakima ili bogatima sami smatraju, onda to nema oblik ucjene, redovitog godišnjeg tributa ili neke druge naknade. Tada se mir samo učvršćuje darovima, točnije izmjenom darova. U Beowulfovom rukopisu⁷ stoji otprilike ovo: '... mir nije ništa drugo doli stvaranje mogućnosti da se izmijene darovi među narodima'. Ranosrednjovjekovna povijest puna je takvih primjera jer je u kolektivnoj svijesti toga doba darivati, odnosno primiti dar, samo jedan »kvalitetni« oblik ponašanja, koje, kad bi izostalo u tom i takvu obliku, moglo bi lako rezultirati drukčijim tijekom događaja: agresivnošću, napadom, ratom, pljačkom.⁸

Budući da je u životu neprekidno prisutna nesigurnost, dakle nepoznavanje onoga što će se dogoditi, premda se iskustvom naslućuje što bi se moglo dogoditi, ali isto tako i nepoznavanje ishoda onim stvarima i zbivanjima koji će se sigurno dogoditi, jedna je vrst darivanja usmjerena nevidljivim i nedokučivim silama, koje o tome »odlučuju«, bogovima, odnosno Bogu. Odatle proističe i jedan dio sveukupnih poticaja koji ljude navode na vjerska darivanja — donacije ili na zavjetovanja — dedikacije. Kršćanska svijest o Bogu dobila je i kod barbara relativno brzo, odmah po njihovu pokršćavanje, status doktrinarnog službenog vjerovanja, dakako, u prvom redu kod viših društvenih slojeva. Tome se kršćanskome Bogu prinose darovi, daje mu se i posvećuje, da bi on uzvratio ili da bi ga se udobrovoljilo ako, pak, on sam već namjerava nešto uzeti ili nekoga kazniti zbog grijeha pojedinca ili čitava naroda, odnosno ako je odredio da se kazna

⁵ Vizantinski izvori za historiju naroda Jugoslavije, tom I, Vizantinski institut, knj. 3, SAN, Beograd 1955, *passim*; osobito str. 89, bilj. 17; 85, bilj. 35 itd.

⁶ Konst. Porfirogenet, *De adm. imp.*, Glava 30.

⁷ Usp. *Lexicon des Mittelalters*, Bd. I, Artemis Verlag-München 1980, s. v. Beowulf.

⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, knj. I, 7, 17, 23; II, 5; III, 3, 5, 6, 7 itd.

Sl. 1. Malles Venosta. Crkva sv. Benedikta. Freske s likovima lokalnog gospodara i svećenika, poč. 9. st. (Crtež: K. Rončević)

izvrši od nekoga kojega je otprije bio uzeo pod svoju zaštitu. Njega, svemogućega, trebalo je stoga umilostiviti i nekim činom, zavjetom, darom, a ne samo molitvom. Kršćanski nebeski svijet, međutim, sastavljen je od mnogih sudionika, među kojima su i mnogobrojni sveci, lokalni mučenici, zaštitnici, propagatori vjeroispovijedi, apostoli, arkandeli itd. kojima svaki vjernik u određenim slučajevima pristupa na otprilike opisani način. U ovom na izgled nebitnom detalju kriju se bezbrojni poticaji nastajanju raznovrsnih umjetničkih djela u srednjem vijeku, ali ne samo u to doba, nego i kasnije, čak sve do danas. U tim poticajima, a onda i u samim djelima (donacijama i dedikacijama) leže ne samo izvori, materijalna podloga te umjetnosti, već i velik dio njezina smisla što je u proučavanju fenomena te umjetnosti kod nas apsolutno zapostavljeno. Te su okolnosti, međutim, mnogo važnije od mnoštva formalnih stilističkih, tipologijskih ili morfologijskih obilježja kojima se u proučavanju posvećuje, rekao bih, pretjerana pažnja.

Mnogi od odnosa koji su njegovani u svjetovnom životu — da se vratimo središnjem pitanju ovoga rada, tj. donaciji ili dedikaciji — imali su odgovarajuće reference i na onom upravo opisanome i pretpostavljenome, tj. u kontaktu s nevidljivim silama, s bogovima, Bogom i svecima. U toj se konstrukciji ni bogovi, a ni Bog s ostalim

sudionicima kršćanskoga »panteona« neće oglušiti na molbe ako su poštovani principi međusobnih odnosa, ukoliko se čovjek ponaša prema pravilima i postavljenim zakonima. Tada će i one izvanzemaljske sile uzvratiti, osobito ako im se nešto podari ili iskreno prinese 'iz dna duše' ili 'iz dubine srca' *ex antra pectoris* ili *corde sereno*, kako je npr. u nešto drukčijem kontekstu zabilježeno na jednom splitskom natpisu.⁹ Te se sile, zapravo, nikada ne oglašuju, slično kao što se neće, a i ne smije oglušiti o neku molbu bogat čovjek, vlastelin, ili vladar kad ga npr. siromah moli za milost, hranu ili prenočište, nudeći, dakako, za uzvrat svoj rad pa čak i osobnu slobodu. Dovoljno se pri-sjetiti, kad je riječ o takvim primjerima i o našim krajevima, podataka iz kartulara samostana sv. Petra u Selu.¹⁰

U takvu je sustavu međusobnih odnosa i zavisnosti bogat čovjek velik dio svoga imetka, koji je pritjecao u njegove ruke radom potčinjenih (prema kojima je imao i obveza), ali i ratom pa i pljačkom, neprestano parcelirao unutar svoje porodice i, dakako, mnogo šire. Svojim imetkom, bez obzira o kolikoj se vrijednosti radilo, on je raspolagao prema vlastitu nahođenju slobodno, štedljivo ili rasipnički, što je za ovu priliku nebitno, dok je jednim dijelom morao zadovoljavati zemaljske i izvanzemaljske kreditore. Radi se, naime, o onom uzvratanju darom za primljene darove, bilo od zemaljskih i njemu ravnopravnih osoba, bilo o 'darivanju' ili 'uzvratanju darom' izvanzemaljskim silama. Na adrese potčinjenih i ravnopravnih, odnosno vlastitih vazala i konkurenata, te crkava i samostana odlazio je tako dio bogatstva koji se faktički u prvog imaoća nije reproducirao: to su bile investicije u osiguranje osobne dobrobiti, mira, blagostanja kako na zemlji, tako i na budućem svijetu.

Kad se radi o udobrovoljavanju nevidljivih sila, izvanzemaljskih, općenito Boga, a ne susjeda, neprijatelja ili suparnika, potčinjenoga ili patrona, bogat čovjek i siromah rade to na različite načine. Bogataš, uz ostalo, što je u samome poticaju neke donacije ili dedikacije, mora pokazati i predočiti suvremenicima, sugrađanima ili suplemenicima, narodu kojim vlada ili kojega je istaknuti član, taj svoj izuzetni položaj i status. On zato izvanzemaljske sile umilošćuje na manifestativan način, onako kako siromah ni u najboljoj nakani ne može. Sve, naime, što imućnik radi mora biti egzemplarno, naglašeno vidljivo, zabilježeno i pokazano svima i očevidno svakome koji bi mogao na bilo kakav način doći u doticaj s donacijom. Zato donator bilježi i svoje ime, i imena svoje žene i djece, daje naslikati sebe sama pred svojim dobročiniteljem ili zaštitnikom. Sve to mora biti javno, dostupno svima koji oko njega postoje i koji su dio njegova života. Donatorovo se, naime, sretno rješavanje onih problema koji su potakli donaciju ili zavjetovanje reflektira, u tome povezanome svijetu, i na ostale koji tvore dio njegova mikrokozmosa. To je ona ranosrednjo-

⁹ Ž. Rapanić, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *VAHDalm.* 65—67/1963—1965, Split 1971, 271.

¹⁰ V. Novak-P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, 220, izvod 45 i 48.

vjekovna jezgra oko koje se sve kreće i postoji poput koncentričnih krugova na što se, opet, dakle na taj mikrokozmos, superponira preostala društvena struktura.

Pogrebne običaje, posmrtno žrtve i darove, dakako u ovom kontekstu nije moguće promatrati, no ipak treba naglasiti da se i tu očituje spomenuto stupnjevanje i jasni društveno-klasni značaj žrtvovanja i darivanja. Dok je npr. polaganje u grob uz pokojnika zlatnih ili pozlaćenih ostruga, zlatnog nakita, skupocjenih mačeva i sl. (kod nas je to npr. slučaj s tzv. kneževskim grobovima u Biskupiji ili s poznatim grobom iz Trilja¹¹) očigledna manifestacija visokog sloja ranosrednjovjekovnog društva koje je bilo u mogućnosti da izdvoji tako vrijedne predmete, ostruge ili franački mač za svoga umrloga princa ili zlatni nakit za neku nepoznatu nam plemkinju, a da time bitno ne osiromaši svoj ukupni imetak, dotle je na drugoj strani polaganje u grob, uz pokojnika, jednog srpa, sjekire, noža ili posude, lišavalo obitelj, pa i porodicu važnoga i vrijednog predmeta koji se, osobito kad je riječ o siromašnim krajevima, poput našeg jadranskog zaleđa, relativno teško mogao nadomjestiti. O tome dobro svjedoči i površna analiza predmeta pronađenih u grobovima, dok bi ona temeljita koja bi se mogla provesti, bila jednako vrijedna kao i raspravljanje o načinu pokopavanja, oblicima grobova i grobnim priložima u njima. Nije zato bez razloga u kršćanskom poimanju svijeta, života i smrti taj poganski običaj postupno dokinut pa se i u našim grobljima upotrebnim predmeti izuzev nakita i donekle vojničke opreme — što bilježi status i društveni položaj — postupno izostavljaju iz repertoara grobnih priloga.¹² No takvo shvaćanje koje se naveliko propagira sa službenih mjesta, ne priječi, međutim, merovinške ili karolinške vladare da priređuju luksuzne ukope.

Crkva se s druge strane dosta rano počinje zalagati da se dio materijalnih dobara i, naravno, ostalih vrijednosti, točnije raznovrsni imetak koji bi se namijenio pokojniku, osobito kad je riječ o uglednicima, zavjetuje crkvi kao instituciji koja po svojem duhovnome opredjeljenju treba da brine o pokojniku, da ga k tome svojim molitvama preporuča Svevišnjemu, ali i da čuva pa i održava njegovo zemaljsko počivalište. Sve se to zbiva u vrijeme kad postoji duboko vjerovanje da samome pokojniku na onom svijetu (prema kršćanskom viđenju) imetak više nije potreban, a k tome da je i on sam, ukoliko je bio marljiv, sposoban i poduzetan, ostavio sasvim dovoljno svim svojim nasljednicima. Tako se u crkve i samostane postupno deponira i akumulira golemo bogatstvo, raznovrsni imetak u pokretnim i nepokretnim vrijednostima, pa samostani postaju ne samo riznice u kojima se čuvaju svemoćne relikvije i djela velike umjetničke vrijednosti, već i posjednici prostranih imanja. Tu se također ogleda onaj tek usputno dotaknuti problem podrijetla mnogih ranosrednjovjekovnih crkvenih ili samostanskih trezora i blaga, ali i zametak velikih crkvenih gazdinstava.

¹¹ D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, Split 1976.

¹² Vidi iscrpan i instruktivan statistički pregled grobnih nalaza s groblja Nin — Ždrijac u: J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od 7—9. st., Zagreb 1980, 29—43.

va. Taj univerzalno rasprostranjeni oblik darivanja i oporučivanja uvećavao je zemljišni posjed crkava i samostana do neslućenih razmjera. I u našim relacijama postoji jedan izvrstan primjer koji sam već u drugom kontekstu bio citirao.¹³ U 14. st., naime, u Statut grada Splita unijeta je među ostalim i reformacija kojom se izričito zabranjuje darivanje i oporučivanje crkvama na području toga grada, jer su one u to vrijeme bile stekle toliko posjeda da je ta okolnost priječila normalni gospodarski razvitak komune.

Kad je, međutim, riječ o ranom srednjem vijeku, onda takvih disproporcija u našim krajevima nije bilo mnogo, dapače, one su izuzetno rijetke. Velikih imanja u zapadnoevropskom smislu uopće nema. Tome je prvenstveno razlog struktura tla neposredno uz obalu i u nedalekom zaleđu. Tu nije postojala mogućnost da se razvijaju vlastelinska imanja kakva su u mnogim drugim krajevima počivala na kasnorimskim latifundijima. Mala krška polja ili polja uz obalu koja su predstavljala jedini prostor za zemljoradnju, a na njoj je — kako je poznato — počivalo ranosrednjovjekovno društvo i gospodarstvo, nisu proizvodila toliko bogatstva da bi se ona akumulirala u nekom većem obimu i da bi kao takva, velika, rezultirala zamašnim investicijama u vjerske sadržaje, velike crkve i samostane.¹⁴ Ta su polja, dapače, jedva mogla prehraniti veoma ograničen broj stanovništva. Predromaničko je doba, dakle, vrijeme kad na području rane hrvatske države i bizantske Dalmacije u crkvenoj arhitekturi nastaju relativno skromni objekti, male građevine, koje je Karaman¹⁵ svojedobno bio nazvao diminutivom i to »crkvicama slobodnih oblika«. Ne ulazeći na ovome mjestu u raspravu o tome terminu niti o toj arhitekturi, potrebno je naglasiti da je Karaman takvim određenjem sasvim nesvjesno, a u najboljoj namjeri, ipak umanjio njihovu realnu monumentalnost, očiglednu i u obliku građevina, položaju gdje su podignute, u njihovu djelovanju na pejzaž itd. Te su crkve nedvojbeno nastajale kao donacije višeg sloja hrvatskoga društva, odnosno velikaša u drugim sklavinijama (Zahumlje, Travunija) te gradskog patricijata u bizantskim gradovima i u njihovim kotarima.

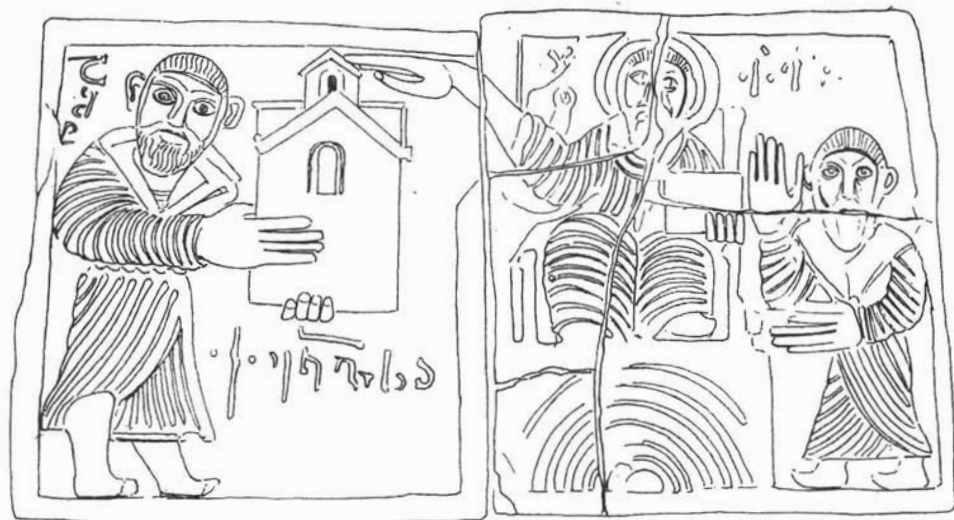
IV.

Poslije ovog poduzetog ekskursa, kojim sam želio objasniti neke pretpostavke samoga čina donacije ili dedikacije, treba se vratiti predmetu rada, točnije epigrafskim spomenicima koji su se sačuvali na našem području, u Dalmaciji, a koji mogu potvrditi navedene pretpostavke ili barem upozoriti na naznačeni problem. Radi se o natpisima koji svjedoče o onim procesima što sam ih upravo pokušao skicirati. Neki od njih vrlo zorno otkrivaju društvenu sredinu i odnose koji su odre-

¹³ Ž. Rapanić, Contribution à la poleographie du littoral est de l'Adriatique, *Balkanoslavica*, 8, Beograd 1979, 93.

¹⁴ U srednjodalmatinskom području jedan veći samostan bio je onaj na Vrani, no iz povijesnih podataka koje o njemu znamo, nije ga moguće usporediti s nekim značajnijim u zapadnoj Evropi.

¹⁵ L. j. K a r a m a n, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930.

Sl. 2. Opiza, Gruzijaska SSR, Ashot I. Bagratid, knez Iberije (813—830) daruje Kristu crkvu (Crtež reljefa: K. Rončević)

đivali ponašanje donatora, svjetovnoga lica, zatim svećenika i konačno majstora koji je samo djelo izvodio. Tu se može jasno pratiti, a ponegdje, doduše, samo nazrijeti, proces koji se odvijao i ostvarivao između spomenute trojice, dakle onaj put od imućnika koji želi i namjerava nešto posvetiti ili zavjetovati (*donare vel dicare*), svećenika koji pronalazi adekvatni oblik toj donaciji, točnije daje »idejni projekt« u današnjem smislu riječi i majstora, na kraju toga niza, koji kao izvođač nastupa prema donatoru-investitoru i svećeniku »projektantu donacije«.

U našem konkretnom slučaju radi se o individualnim pothvatima viših društvenih slojeva, hrvatskih knezova (*duces*) ili župana (*iupanes*), te gradskog patricijata u bizantskim gradovima, koji su zabilježeni na dalmatinskom epigrafskom materijalu. Tu se, naime, spominju i sami donatori i njihove obitelji, žene i djeca, dakle, oni koji daju novac — investitori, zatim svećenici koji prethodno određuju što i kako treba napraviti (sagraditi, ukrasiti skulpturom ili freskom, odnosno mozaikom, naručiti neki skupocjeni predmet potreban liturgičkim obredima itd.), te konačno sami majstori, izvođači posla, tj. narudžbe — dara ili zavjeta. Tu je, na ovim natpisima, zabilježen po-jedinac, koji od »božjih darova« — *de donis Dei* ili od »darova sve-taca« — *de donis sancti*, odnosno *sanctorum*, što ih je već zaslužio i dobio od svojih nebeskih zaštitnika za vlastito uzorno ponašanje, vraća njima samim, izvanzemaljskim silama i činiteljima dio toga zasluženo-g imetka što ga uživa na ovome svijetu. Spomenuta stara formula

de donis Dei ili *de donis sanctorum*,¹⁶ poznata još u rano kršćansko doba, vrlo jasno upućuje na taj zavisni odnos.

Ista ili slična misao bila je, naravno, zabilježena katkada i na drugim predmetima, a ne samo na arhitravima i zabatima oltarnih pregrada. Ona je u jednom specifičnom obliku prisutna i na mozaičkim podovima starokršćanskih bazilika na kojima pojedinac, pripadnik kršćanske općine, pridonosi uređenju velikoga mozaičkoga saga svojim skromnim osobnim prilogom, pa na sličan način bilježi i vlastito ime kojim se ističe ne samo među onima što su sudjelovali u komponiranju toga podnoga ukrasa, već i u krugu cijele općine. U skladu s kršćanskim učenjem kvantitet toga priloga i njegova vrijednost (dakle veličina darovanoga) nisu, naravno, bili od primarnog značenja. Svako boguugodno djelo, svaki zavjet ili dar i sl. približavali su vjernika onim postavljenim idealima na kojima počiva samo učenje. Srednji vijek u očevidno drukčijoj klasnoj diferencijaciji, a u nekim sredinama i onoj etničkoj — premda takva kvalifikacija u jadranskoj ekumeni ranoga srednjeg vijeka nema naglašenije značenje — pokazuje strožu zatvorenost i samo jednosmjernu mogućnost da se izrazi određena vjerska opredijeljenost. Uklesati donacijski natpis na crkvenom namještaju mogu isključivo rijetki i vrlo važni pojedinci. Principi i mogućnosti koji su postojali u kršćanskoj općini više ne vrijede, prvenstveno zato jer se bitno promijenila njezina struktura. U gradovima se smanjio broj stanovništva, a reducirane su i objektivne materijalne mogućnosti da se nešto gradi. Crkve iz starokršćanskoga doba traju tako stoljećima, sve do uspona komunalnih sredina, kada se u doba romanike počinju graditi naveliko nove katedrale i druge gradske crkve. S druge strane, hrvatski velikaši u zaleđu obale, na svome području znatno nadmašuju statusom i moći (u skromnim materijalnim okvirima toga područja) svoje podanike. Kao nosioci vlasti oni su jedini sposobni investirati u »svete projekte«, podizati i ukrašavati crkve, slično kao i malobrojni gradski patriciji.

Valja, međutim, naglasiti kad se raspravlja o ovom problemu da se ne može uočiti bitna razlika između bizantskih gradova i njihovih kotara te područja Hrvatske, dakle između grada i sela i, nadalje, između hrvatskoga velikaša i njegovog župana, odnosno bogatog građanina u bizantskim gradovima uz obalu. Oba ta etnička i politička kruga postupaju na isti način, potaknuti onom prvobitnom kršćanskom i općenito ranosrednjovjekovnom idejom darivanja i zavjetovanja koja se pokazala u načelu vrlo bliska i barbarskim principima ponašanja, točnije s onim duhovnim stavovima o kojima je prije bilo riječi. Takvo očitovanje predstavlja temelj i sustavu odnosâ čovjeka i Boga, tvoreći raznovrsne poticaje mnogovrsnim oblicima darivanja. Zanimljivo je, konačno, naglasiti da na ovom našem malenom području — radi se o teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske i kotarima bizantskih gradova Splita, Trogira i Zadra — ima veći broj spomenika koji svjedoče o opisanim stanjima i procesima, a da takvih spomenika nema na

¹⁶ F. Bulić, Osservazioni sulla formula »de donis Dei« nelle iscrizioni cristiane di Dalmazia, Bull. Dalm., 35/1912, 43.

području sjevernije od Zrmanje i južno od Cetine. Te činjenice otvaraju mogućnosti daljim razmatranjima koja na ovom mjestu valja izostaviti.

V.

Poslije ovih teorijskih razglabanja i iznošenja nekih pretpostavki o samome činu darivanja, valja predočiti onaj slijed događaja od one prve, početne pobožne zamisli nekoga imućnika — donatora — čovjeka koji želi nešto darovati, a k tome ima i novca, da nešto sagradi ili ukrasi (npr. crkvu, enterijer, naruči skulpturu ili fresku) do konačne realizacije te nakane. Taj put je vrlo očit i primjerno jasno zabilježen na jednom spomeniku iz Švicarske, na relikvijaru iz St. Maurice d'Againe.¹⁷ Taj isti put, doduše nešto manje potpun, ali nepobitno jasan na isti način, može se slijediti i na nekim našim spomenicima. No, prije negoli pokušam objasniti te primjere, onaj iz Švicarske i neke s našeg područja, skicirat ću jedan, tako reći, idealan slučaj.

Kad odluči nešto posvetiti, darovati ili zavjetovati, tj. sagraditi ili ukrasiti, odnosno crkvi pokloniti neki predmet potreban obredima, donator mora obvezatno svoju želju i namjeru iznijeti svećeniku. Taj je, naime, nesumnjivo jedina osoba koja može nakanu usmjeriti na obostrano koristan način. Donator tako postaje naručitelj djela koji — rekao bih — nema potpuno jasnu predodžbu o konačnoj materijalizaciji svoje namjere. Svećenik s druge strane, radi se, naime, o 'svetim djelima i stvarima' (*res sacrae*), može obraditi narudžbu, odnosno donaciju usmjeriti k rješenju. On može odrediti titulara crkvi koja će se graditi iz temelja ili, pak, preurediti i obnoviti i sl. Samo on može sugerirati adekvatan oblik te građevine (crkve) izabrati njezinu formu, jer je sasvim jasno da se za tako nešto ne može založiti sam donator ili graditelj. Uloga svećenika, pismena čovjeka, nije se u to doba nepismenosti zaustavljala samo na koncipiranju djela. Njemu su bili dostupni i priručnici, bilježnice sa skicama i projektima, recepture i svakovrsne upute koje su služile i majstorima pri konkretnom radu. Isto tako, svećenik je ona osoba koja u tom krugu čimbenika jedina znade što u nekom određenom kontekstu, kad je riječ o crkvenim i posebno liturgijskim pretpostavkama, stoji, a što ne, što je prikladno i moguće izvesti, a što se ne smije. On jedini, nadalje, može i mora brinuti o onim pojedinostima koje su važne za funkcioniranje crkve ili nekog ansambla u njezinoj unutrašnjosti. Istodobno svećenik pronalazi graditelja i klesara (ili više njih) kojima daje na realizaciju »idejni projekt« obraden s liturgijskog stanovišta. To je, rečeno današnjom termi-

¹⁷ *Agaunum (Acaunum)*, danas Saint Maurice en Valais, Švicarska, dijeceza Sion, nekadašnja Nantuanska Tarnija, oko 60 milja od Geneve u dolini pokraj alpskih prijelaza. Ime mjesta po samostanu sv. Mauricija, porijeklom iz Afrike, primicerija rimske legije. U vrijeme cara Maksimijana legija je u Acaunumu pretrpjela mučeničku smrt jer je ispovijedala kršćanstvo (oko 278. god.). Legendu o svecu prenosi lionski biskup Eucherije oko 449. god., a sveca se štuje u Burgundiji uvelike već početkom 6. st. Vidi Paulys-Wissowa, *Realencyclopédie*, zatim Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire...* i *Encicl. Treccani*, sve s. v. *Acaunum*, s. *Mauritius*.

nologijom, programska studija koju onda pojedini majstori specijalisti razrađuju u izvedbeni projekt s detaljima, npr. u tlocrtu, volumenu, u dimenzijama, u konstrukciji (statici), u postupku izvedbe i u čitavu nizu detalja koji vode ka konačnom oblikovanju. Majstori izvođači (graditelj i klesar, jedan ili više njih, za ovo je razmatranje nebitno) razrađuju, dakle, onu prvu programsku studiju brinući o svim pojedinostima koje u svojoj ukupnosti tvore građevinu, u ovom slučaju — crkvu. Jasno je da graditelj mora razrađivati tlocrtnu dispoziciju, prostorni raspored, gabarit-volumen s obzirom na dimenzije, zatim strukture i tehniku gradnje, proračunati svodove i kalote, kupole, odrediti materijale itd. Na sličan način, naravno, postupaju i slikar — freskist ili klesar koji, dobivši zadatak, obavljaju svoj dio posla u okvirima metodologije i postupka pojedinog zanata. U čitavom tom nizu poslova graditelj u suglasju sa svećenikom razrađuje prvu ideju, točnije one elemente koje Izidor iz Sevilje u svojim Etimologijama¹⁸ naziva *dispositio* i *constructio*, on, dakle, projektira, dok slikar i klesar brinu o onome što je na istome mjestu nazvano *venustas* — oni, naime, obrađuju enterijer. U tom procesu ne smije niti može biti neke proizvoljnosti ili slučajnosti, tu nema mjesta za tzv. Karamanove »slobodne oblike«, ni kad se radi o formalnoj strukturi građevine (crkve), niti kad je riječ o definiranju njezine unutrašnjosti. Takva je, uostalom, čitava srednjovjekovna civilizacija koja počiva na antičkoj i kršćanskoj osnovici: ona je u sebi uvjetovana od temelja pa nikakva nepredvidenost ni u načelu nije moguća; sve ima svoj razlog u koji danas, možda, teško prođiremo. To, konačno, znači da od početka do završetka radova, tj. gradnje neke crkve ili njezina ukrašavanja skulpturom, odnosno freskama — naravno, kad se radi o kompletnoj investiciji i potpuno novom objektu, a ne o nekoj pregradnji ili adaptaciji već postojećega, starijega, kakvih je slučajeva bez sumnje bilo vrlo mnogo i gdje se ovako idealno opisani postupak nije ni mogao u cijelosti sprovesti, već su se samo realizirale neke etape — sve ima svoj red, svoje vrijeme i mjesto, a svaki od sudionika u tomu vlastitu zadaću. Na ovom mjestu valja izostaviti iz razmatranja radnu snagu, dakle onu sasvim manualnu komponentu, i korisnike djela, jer to izlazi iz okvira koji je ovom temom postavljen. Rasprava o korisnicima crkve, o puku koji u nju pristupa i služi se njome i svime što je u njoj, dakle o vjernicima koji doživljavaju prostor, crtež, boju, skulpturu itd. sve u kontekstu vizualno prijemljive i razumljive ikonografije može otvoriti mnoga pitanja koja su interesantna kad se radi i o našem teritoriju.

Vratimo se sada relikvijaru iz St. Maurice d'Againe koji sam prije spomenuo. Na tom skupocjenom Bursenreliquiaru¹⁹ merovinskih obilježja 7. st. zabilježen je upravo doslovno onaj put o kojemu je dosad bilo riječi. U ovom je slučaju riječ o nastanku jednog manjeg predmeta potrebnog crkvi sv. Mauricija u Akaunumu, no ovakav je slijed događaja još logičnije vidjeti u nekom skupljem i složenijem graditelj-

¹⁸ Izidor iz Sevilije, *Ethymologiae*, lib. XIX, 9, 1. (Migne, P. L. vol. 82).

¹⁹ Za relikvijar vidi: Cabrol-Leclercq, *l. c.* Slika i u: Rani srednji vek, (red. D. Talbot Rice), Beograd 1976, 208. Na tom je mjestu donesena prednja strana relikvijara i fragment natpisa pogrešno protumačen i preveden.

skom pothvatu. Na poleđini relikvijara ukucan je u mreži malih rombova s početkom u desnom gornjem uglu, a razvijajući se dijagonalno prema lijevome donjemu, ovaj tekst:

TE / VDERI / GVSPRES / BITER INHO / NVRES CIMAV /
RICIIFIERII / VSSIT AMEN / NORDOALAVS / ETRIHL INDIS /
ORDENARVNT / FABRICARE / VN DIHO / ETELLO / FICER / VNT.

Tekst je ovdje, kao što je to često slučaj, podređen formalnoj shemi ili rasteru, u ovoj prilici mreži rombova u koje je upisan. Ponegdje su neke riječi nepotrebno odijeljene poljem u kojem umjesto sljedećeg slova stoji mala kružnica. Ipak se bez ikakvih teškoća može pročitati ovo:

Teuderigus presbiter in honore s(an)c(t)i Mauricii fieri iussit. Amen. Nordoalaus et Rihlindis ordenarunt fabricare. Undiho et Ello ficerunt.

U ovom je natpisu sve dokraja jasno! Naveden je najprije svećenik, presbiter *Teuderigus* koji je odlučio da se izradi relikvijar u čast sv. Mauricija, lokalnog mučenika i zaštitnika Akaunuma. *Teuderigova* je uloga označena s *fieri iussit*. On je, dakle, odlučio da donacija mjesnoj crkvi bude baš relikvijar, i to u počast određenom svecu, točnije da taj relikvijar bude za moći sv. Mauricija koje su se u Akaunumu čuvala. Relikvijar koji je u tom času bio po svoj prilici crkvi jako potreban (to je dapače sasvim vjerojatno, jer ga se inače ne bi radilo, već bi se donacija usmjerila u nekom drugom pravcu) platila su dva donatora, očevidno bogata čovjeka, po imenu *Nordoalaus* i *Rihlindis*.²⁰ Njihov je udio određen riječima: *ordenarunt fabricare*. Oni su, naručivši izradu relikvijara, na neki način zadužili svoga zaštitnika sv. Mauricija. Konačno, relikvijar su izradila dva majstora, i to *Undiho* i *Ello*,²¹ čija su imena također jasno zabilježena u natpisu, a njihov posao glagolom: *ficerunt*. Cijeli taj proces na ovom je primjeru potanko ne samo opisan naznačenim radnjama (*fieri iussit*, *ordenarunt fabricare* i *ficerunt*) već je upravo predočen onaj slijed koji sam prije opisivao. Svećenik, presbiter *Teuderigus*, odlučuje o usmjerenju donacije (dakle, novca), donatori naručuju pa plaćaju (oni su naručitelji rada), a majstori izvode zadani (naručeni) posao, u ovom slučaju dva zlatara izrađuju kovčežić.

Kako sam već naglasio sve spomenute pojedinosti i faze koje su očevidne na relikvijaru iz Akaunuma ne moraju biti uvijek zabilježene.

²⁰ Cabrol-Leclercq, l. c. Od četiri germanska imena dva su relativno mlađa: *Riclindis* i *Undiho*. Stariji oblici trebalo bi da budu: *Ricolindis* i *Undico*, kojih su slični i zasvjedočeni.

²¹ *Nordoalaus* — *Nord-o-valahus*, iz st. v. njem. *Walah* — stranac, dakle čovjek koji ne pripada određenoj zajednici, već je došao izvana, iz daljega. U ovom slučaju je došao sa sjevera. Za oblik *Ello* nisam u dostupnoj literaturi našao objašnjenja. Očigledno je, međutim, da je i taj bio, kao i njegov drug *Nordoalaus*, putujući zlatar.

Može, doduše, danas i nedostajati neki dio u natpisu, pa je u takvim slučajevima dopušteno nešto i pretpostaviti ako se jasno uklapa u predloženu shemu.

Tako npr. — vratimo se našoj epigrafskoj baštini — dva splitska spomenika, iako su nepotpuna, dobro potvrđuju ono što je bilo pokazano analizom natpisa na relikvijaru iz Akaunuma. Radi se o zabatu iz crkve sv. Petra Staroga na Lučcu (danas u Arheološkom muzeju u Splitu)²² gdje je na sačuvanom dijelu natpisa na prednjoj strani uklesan ovaj tekst:

*(coniu)ge mea edificavi domus Dei ad onore
s(an)c(t)i Petri et s(an)c(t)i Andrea . . .*

Na poledini zabata sačuvan je u cijelosti ovaj tekst:

ego Petrus Neputus fecit cancellu

Na ovom primjeru ime donatora nije sačuvano, no sasvim je jasno da se ono naslućuje i da je na natpisu bilo uklesano jer se u tekstu spominje nepoznati darovatelj u društvu svoje žene. K tome, on se nazire i u perfektu *edificavi*, bez obzira što bi to bilo korektnije u obliku *edificavimus*. Klesar oltarne pregrade (*cancellum*), koju je vjerojatno darovao nepoznati Splitsanin, zvao se Petar, a kognomen mu je bio *Neputus*. Iz ovog sačuvanog dijela natpisa nije nam poznato je li u tekstu bilo i ime svećenika, ako slijedimo onu potpunu shemu s relikvijara, no ono i nije moralo biti uklesano na arhitravu.

Drugi splitski primjer vrlo je sličan upravo opisanome. Natpis na prednjoj strani dvaju fragmenata arhitrava koji se danas nalaze u Muzeju grada Splita²³ glasi:

*. . . et peccator Gadua una cum coniuge mea et filiis
nostris edificavimus templum hoc . . .*

Na poledini arhitrava klesar se potpisao ovako:

*+ Domminicus marmurario qui vobis istus cancellus
fabricavimus . . .*

I ovdje su poznati gotovo identični elementi pa je konačna spoznaja sasvim bliska prethodnom primjeru. Nije nam sačuvano ime svećenika (ukoliko je i ovdje bilo uklesano), ali nam je poznato ime donatora koji se zvao *Gadua*²⁴ i koji je u natpisu spomenut u društvu svoje žene i

²² Ž. Rapanić, Natpisi, 274.

²³ Ž. Rapanić, Natpisi, 278. Tada je natpis još bio uzidan, pa prednja strana nije bila dostupna. — Isti, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo. Considerazioni storico-artistiche*. U: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'Alto medioevo*, XXX. 1982, *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Spoleto 1983, 831.

²⁴ U dalmatinskom onomastičkom repertoaru, ali ni drugdje, nisam naišao na osobno ime *Gadua*, koje je, čini se, teško i protumačiti. Ne bi se smjelo u ovom

djece. Klesar je i na ovom primjeru naznačio svoje ime na poledini spomenika, određivši precizno i svoj zanat: on je *marmurarius*. Treba usputno naglasiti da imena ovdje zabilježenih klesara imaju posebno značenje jer na određen način svjedoče o nekim promjenama koje potkraj ranog srednjeg vijeka nastaju u shvaćanju osobe i uloge majstora-zanatlije u odnosu na osobu i ulogu umjetnika, što je u skladu s općim suvremenim shvaćanjima.

Ime svećenika, međutim, zabilježeno je u odgovarajućem kontekstu na fragmentima oltarne ograde iz Nina²⁵ na kojoj je, uz ostalo, spomenuto i ime kneza Branimira po kojemu valja datirati čitavu investiciju. Dio natpisa koji je na ovom mjestu zanimljiv, glasi:

Ego Theudebertus abbas pro remedio anime mee fieri rogavi.

U ovom slučaju umjesto *fieri iussit*, sa značenjem »odredio da bude«, uklesano je *fieri rogavi*, što je približno sličan smisao, pa predlažem sljedeći prijevod: Ja, opat Theudebert, molio sam neka (učinjeno) bude za spasenje moje duše. Za sam natpis je osobito važno što je temporalnim ablativom (*temporibus domno Branimero*) vrlo precizno datiran u vrijeme Branimira. Drukčija formulacija otkriva jednu varijantu kojom se također izražava donacija, pa bi takve inačice svakako trebalo dalje istraživati jer po svoj prilici nisu samo puka slučajnost, već vjerojatno izražavaju neke nijanse koje se želi iskazati.

Uz ova dva slučaja koja sam upravo spomenuo (*fieri iussit* i *fieri rogavi*), zatim uz one nepotpune, a po svemu vjerojatno slične formule iz Kapitula²⁶ ... *mum [fi]eri rogavi...*, odnosno iz Bijaća²⁷ ... *pcus abbas fieri [iussit]...*, može se spomenuti i natpis iz Poreča²⁸ ... *rdlis pre(s)bit(er) oc eecit [fecit!] in amore...*, zatim ... *vovit et fecit...* iz Zadra,²⁹ pa opet iz Poreča,³⁰ iz znatno kasnijeg doba, iz 1247. god. ... *fieri fecerunt...* i sl. To su samo neki nesustavno izabrani primjeri, jer u ovom radu ne donosim kataloški pregled svih natpisa koji bi zaslužili potanju obradu.

slučaju, iako takvim pretpostavkama nisam sklon, isključiti i lapsus klesara ili sastavljača natpisa, pa bi se, možda, moglo pomisliti na neku izvedenicu od osobnog imena *Gaudius*, koje je u dalmatinskom repertoaru dosta često.

²⁵ O Branimirovim natpisima vidi: Ž. Rapanić, Bilješka uz četiri Branimirova natpisa, *SHP*, ser. III, — sv. 11, 1981, 179.

²⁶ Ovak, ali i sve ostale ovdje citirane natpise sabrane na jednom mjestu vidi u: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft Nr. 2. Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982, (dalje = *Glossar*), Nr. 53. — I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, I, Split 1963, 337. Tu je i ostala literatura. I u ostalim primjerima navodim uglavnom onaj posljednji, najdostupniji ili najpotpuniji rad.

²⁷ I. Ostojić, Benediktinci, II, Split 1964, 281. — *Glossar*, Nr. 79.

²⁸ R. Ivančević — B. Kelemen, Fragmenti srednjovjekovne skulpture iz Poreča, *Peristil*, 1, 1954, 142. — *Glossar*, Nr. 3.

²⁹ I. Petricioli, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, *Diadora*, 2, 1963, 251. — *Glossar*, Nr. 41.

³⁰ M. Prelog, Poreč. Grad i spomenici, Beograd 1957, 188. — *Glossar*. Nr. 4.

Dok nam je potpuno jasno da su na onom akaunskom primjeru *Nordoalaus* i *Rihlindis* bili donatori, ipak ni iz tako kompletna natpisa ne može se zaključiti tko su oni bili, u kojoj su se prilici odlučili za takav dar lokalnoj crkvi. Sve to otprilike vrijedi i za splitske donatore od kojih jednome ni imena ne znamo. Isto tako ne može se osim općih determinanti vremena odrediti ni umjetnička biografija zlatara *Nordoalusa* i *Rihlindisa*, odnosno splitskih klesara *Petra* i *Dominika*.

Postoje, međutim, natpisi koji pobliže objašnjavaju sam poticaj i izvore donaciji, otkrivaju nakanu donatora, dakako, u skladu s onim pretpostavkama o kojima je prije bilo riječi. Takvi su npr. ovi natpisi:

— na sarkofagu sv. Anastazije iz Zadra:³¹ *De donis Dei et s(an)c(t)e Anastasie Donatus episcopus fecit.*

— dio luka oltarne pregrade iz neposredne okolice Trogira:³² *De donis (D(e)i et s(an)c(t)i Michaeli archangeli o...*

— natpis iz Dikla³³ kod Zadra, doduše iz kasnijeg vremena, iz svršetka 12. st. koji u dijelu zanimljivu za ovo raspravljanje glasi: *Memento D(omi)ne Iesu Christe famuli tui Petri ha(n)c qui eccl(esi)a(m) de p(ro)prio co(n)stru(er)e iussit... te svršetak natpisa: ... ad remedi(u)m anime sue suor(um)q(ue). Am(en).*

Na prva dva natpisa naglašena je stara formula *de donis Dei*, dok u ovom posljednjem slučaju darovatelj ističe kako zavjet podnosi *de proprio*, dakle precizno označava podrijetlo novca. Isti darovatelj Petar navodi i razlog, namjeru i smisao donacije. On, naime, moleći Krista da ga se sjeti, dakako o Sudnjemu danu, napominje zašto je svojim novcem sagradio crkvu: za spasenje svoje i svojih ukućana.

Slično radi i zadarski prokonzul Grgur koji na poznatom ciboriju daje uklesati donacijski natpis.³⁴ I tu, kao i na prethodnome, tekst otkriva podrijetlo investicije: to je Grgurov novac. On, dapače, ponizno izjavljuje kako svetome Petru daruje malo, ali za to malo, *pro parvis*, očekuje suprotan uzvrat: *magna munera*, što bi trebalo shvatiti kao različita uzdarja, i ona materijalna i ona duhovna. Evo čitav tekst toga zanimljivoga natpisa, po svoj prilici najkompletnijega, u našoj rano-srednjovjekovnoj metrički oblikovanoj epigrafičkoj baštini:

*O princeps Petre principum caelestis aulae claviger
devotionis suscipe munusculu(m) q(uod) vo[veram]
proconsul ego infimus Gregorius q(ui) nominor
ut pie michi conferas pro parvis m(a)gn[a munera].*

³¹ I. Petricioli, Natpisi, 251. — Glossar, Nr. 26.

³² M. Ivanišević, Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni natpisi iz Trogira, SHP, ser. III, sv. 11. 1981, 169. — Glossar, Nr. 72.

³³ I. Petricioli, Tri romaničke građevine u Diklu, SHP, ser. III, sv. 4, 1955, 170. — Glossar, Nr. 25.

³⁴ I. Petricioli, Natpisi, 254. — Glossar, Nr. 27.

Donosim i vlastiti prijevod:

*O, Petre, prinčeva najprvi, ključaru dvora nebeskih
odanog primi štovanja darak što ga obećah
prokonzul ja sam ponizni, Grgurom sebe nazivam
milosno da mi uzvратиš za malo mnogim darov'ma.*

Iz ovog je natpisa, smjelo bi se reći, očevidna čitava ona slika duhovnoga života o kojoj je bilo riječi, no o tome nešto poslije.

U ovom nabranjanju treba spomenuti još nekoliko natpisa, onaj iz Trogira, na nadvratniku crkve sv. Barbare;³⁵ vrlo jasna sadržaja i blizak natpisu iz Dikla: *In nomine Domini. Ego Maius prior una cum cognatu meo Petrus cogitavimus pro remedium anime nostre unc templum construere.* Prilično nekorektni tekst može se prevesti ovako: *U ime Gospodinovo. Ja, prior Majo i moj rođak Petar za spasenje naših duša brinuli smo se o gradnji ove crkve.* Vrijedi još spomenuti i poznati natpis Lubomira tepčice iz Kaštel Staroga³⁶ kod Trogira, također nekorektna jezika, izvan standarda svoga doba, iz kojega donosim samo odlomak karakterističan za ovo razmatranje: *... ego Lubomiro tepzi condidit domum ad honore videlicet invictissimorum sanctorum horum Petri summi Nicolai confessoris et Georgii martyris.* Lubomir samo konstatira što je učinio u počast trojice svetaca: on je utemeljio crkvu posvećenu sv. Petru, sv. Nikoli i sv. Grguru.

Svi dosad citirani tekstovi očevidno svjedoče o slojevitosti i složenosti donacije kao čina koji se ne manifestira uvijek na isti način i strogo shematski, premda su mu u poticaju polazišta bliska, već i na načine koji su u izrazu slobodniji, jednostavniji, ali ponekad i pjesnički vrlo vješto i kvalitetno izraženi.

Natpisi iz Zadra (na sarkofagu sv. Anastazije) i iz Trogira (luk oltarne pregrade iz gradske okolice) donose na samome početku u introdukciji poznatu starokršćansku formulu *de donis*. U njoj je sasvim jasno izjavljeno da se od materijalnih dobara, darovanih od izvanzemaljskih, nebeskih dobročinitelja (Boga, Krista ili svetaca) izdvaja nešto kao uzdarje za dobiveno, za postignuto ili, pak, za neko drugo dobročinstvo. Radi se, dakle, o uzvratanju darom, što darovatelj izričito i naglašava. To je onaj prvi čin, postupak ili reakcija što ih vjernik slijedi poslije negoli je zadobio naklonost ili milost. Drukčija je situacija vidljiva iz natpisa iz Dikla ili iz sv. Barbare u Trogiru. Ona je različita ne samo u formalnom slijedu, već i u suštini čina. Donator, ili više njih, odlučuju da se sagradi crkva od njihova novca, dobivena ili zarađena na neznatni način, dakle od imetka za koji oni smatraju da nije zadobiven nekom posebnom naklonošću onih koje bi za to trebalo umilostiviti uzdarjem. Tim činom, gradnjom crkve, Petar iz Dikla zazivlje Krista da ga se sjeti, njega sluge i obitelji mu, i da mu svi oni budu pri pameti u presudnome času kad se bude odlučivalo o spasenju duše. Milost se traži unaprijed, Petar, naime, ne zahvaljuje za već dobiveno, za ostvareno zemaljsko blagostanje ili sličnu dobrobit (zdravlje, spas života u

³⁵ M. Ivanišević, Natpisi, 169. — Glossar, Nr. 71.

³⁶ I. Ostojić, Benediktinci, I, 341. — Glossar, Nr. 78.

Sl. 3. Ston, crkva sv. Mihajla. Zahumski vladar s modelom crkve (Crtež freske: K. Rončević)

nevolji i sl.). On kao i trogirski patricij Majo i rođak mu Petar, poduzima prvi korak. Svi ovi grade crkvu, pa na temelju te donacije mole za buduću milost.

Zadarski prokonzul Grgur,³⁷ taj ugledni Bizantinac, pokazuje se, neka to bude dopušteno reći, mnogo lukavijim. On je tek na izgled skroman: sv. Petru zavjetuje samo *darak* (*munusculum*), ali ga pri tome otvoreno moli da mu za to malo (*pro parvis*) uzvрати s mnogim darovima (*magnis muneribus*)! Grgur tako traži više od onoga što je ponudio, toliko je slobodan i samouvjeren, pravi političar, vojnik, upravljač. On čak nije nimalo ponizan, iako se takvim naziva. Zato mu je i zahtjev neumjeren: bitno različit od duha skromnih natpisa ranijega doba, osobito onih starokršćanskih. Klasna diferenciranost i staleška samosvijest koje se očituju u onovremenome društvu razbile su onu suzdržanost i zatvorenost koje su krasile rano kršćansko poimanje odnosa između čovjeka i Boga. Grgur se — kao i njemu ravni — osjeća sigurnim i moćnim — a takav je doista i bio — pa se od onih prvobitnih shema »duhovnih stavova«, darivanja, uzvratanja darom, straha i nesigurnosti, griznje savjesti i sl. u prvi plan ističe, možda, samo konvencija.

Ova tema zaslužuje svakako još proučavanja i produbljavanja, mnogo više od ovih skiciranih naznaka kojima je cilj otvaranje problema.

³⁷ J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1976.*

Granice treba proširiti i vremenski i teritorijalno. Osim toga ovdje je ostavljena po strani i osoba svećenika kojoj sam odredio samo zadaću stvaraoca »idejnog projekta«, dakle onog lica koje stoji na početku svake realizacije nekog pobožnog čina, neke donacije ili dedikacije. Treba, međutim, naglasiti da je i sam svećenik težio često istim ciljevima kao i velikaš, patricij, bogati građanin, da je i on darivao zbog istih razloga, dakle, da je bio i sam u položaju donatora. Treba se u tom smislu prisjetiti porečkog biskupa Eufrazija ili Pape Paskala I.³⁸ koji su prikazani na mozaiku s modelima crkava što su ih dali sagraditi. Slično je i s poznatim prizorom na freski u Mallesu³⁹ gdje je naslikan i lokalni velikaš i svećenik s modelom građevine, prvi po svoj prilici kao donator, a drugi kao začetnik plana izvedbe. Na jednom reljefu iz Gruzije prikazan je Ashot I, knez Iberije kako daruje Kristu crkvu u Opizi.⁴⁰ Postoji još sličnih prizora koje ovdje nema potrebe navoditi, već ovaj kratki i karakteristični niz zaključiti s poznatim stonskim prikazom zahumskoga vladara koji u rukama drži model crkve.⁴¹

Ne smije se konačno ispustiti iz vidokruga proučavanja ni osoba majstorâ, graditeljâ, ali ni onih manualnih izvođača radova kao što su bili klesari, slikari ili mozaicisti koji su se više oslanjali na pretpostavke zanata negoli na osobnu inventivnost. Čini mi se, naime, da je u ranom srednjem vijeku najveće težište u oblikovanju likovnih djela ipak stajalo u reproduciranju zadanoga, a znatno manje u kreaciji. U svakom slučaju i graditelj (njemu bi trebalo dati naglašeniju ulogu već zbog same složenosti njegove zadaće koja je uključivala i vladanje mnogim tehničkim pa i znanstvenim spoznajama), ali i klesari, slikari i mozaicisti rješavaju fizičke pretpostavke djela, ono što se prema Izidoru iz Sevilje temelji na *artis preceptis et regulis*. Tada tek dolaze do izražaja oni spomenuti elementi — opet prema Izidoru — *dispositio* (raspored — tlocrt) *constructio* (volumen i gabarit) i *venustas* (ukras). Na ostvarenju tih premisa koje su teorijski slikovito formulirane, očituju se i sposobnosti onih osoba kojima dugujemo ostvarenje prvobitne zamisli (idejnoga projekta). Na taj nam način njihovo djelo — konačni proizvod — otkriva i onaj složeni proces, duhovni pa materijalno-fizički koji sam u ovom radu pokušao naznačiti i u nekim pojedinostima pobliže objasniti. Majstori, pak, kao djelatnici i konačni stvaraoci zaslužuju, dakako, pri tome posebnu pažnju, veću od one koju sam im ovdje poklonio.

³⁸ M. Prelog, Poreč, sl. 202. — Za mozaik u apside sv. Praksede u Rimu vidi npr. A. Grabar, *Le haut Moyen age (IV—XI s.)*. Les grandes siècles de la peinture, SKIRA, Genève 1957, 40.

³⁹ Malles Venosta, Alto Adige (prije Malles-Tirol). Predromanička troapsidna crkva sv. Benedikta, poč. 9. st. U apsidama freske s prikazom svećenika, bez oznake čina, koji u rukama drži model crkve, te lokalnog vlastelina (viteza) s karolinškim mačem u rukama. Usp. W. Brauenfels, *Die Welt der Karolinger und ihre Kunst*, München 1968, 94, 656, sl. 56, — Karl der Grosse. *Werk und Wirkung*, Aachen 1965. Katalog der Ausstellung, Nr. 656, sl. 114.

⁴⁰ Kratkaja hudožestvennaja enciklopedija. Iskustvo stran i narodov mira, sv. I. Moskva 1962, Gruzinskaja SSR, tab. 3, sl. 2.

⁴¹ C. Fisković, Romaničke freske u Stonu, *Prilozi povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 12, 1960, 33. — Vidi i Đ. Bošković, Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkvice sv. Mihajla u Stonu, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 141. Tu je citirana i literatura o crkvi i freskama poslije navedenog Fiskovićeve rada.

Résumé

DONARE ET DICARE

(De la donation et de la consécration au haut Moyen-âge)

Un grand nombre de monuments épigraphiques qui la plupart appartiennent au mobilier en pierre des églises préromanes a été retrouvé le long de la côte est de l'Adriatique, spécialement dans sa partie centrale. Dans ce repertoire extrêmement varié d'inscriptions, certaines d'entre elles sont particulièrement importantes car, étant datées, elles représentent des points fixes qui permettent de tirer de conclusions historiques. Il s'agit en premier lieu des inscriptions princières et royales qui attestent l'existence de personnes, historiquement définies d'une autre manière (par exemple, par les sources diplomatiques, les chartes). Ces inscriptions ainsi que l'architecture où elles se trouvaient à l'origine, sont depuis longtemps l'objet de recherches scientifiques et ont été valorisées en particulier au passage du XIXème au XXème siècle, quand on avait commencé à dresser la chronologie des souverains de la Croatie du haut Moyen-âge.

Il existe dans ces inscriptions d'autres particularités importantes et intéressantes qui méritent une interprétation à part. Ainsi, au cours de l'examen de l'inscription-épitaphe du sarcophage de la reine Hélène (Jelena) trouvé dans la basilique de St. Etienne à Solin (note 1), l'auteur a relevé les détails qui démontrent l'existence de certaines formules légales, caractéristiques de la société byzantine (urbaine) et croate du Xème siècle. Dans cet ouvrage, il revient sur les monuments épigraphiques, sur les inscriptions qui appartiennent au mobilier des églises préromanes et parmi elles, spécialement sur celles qui parlent de donations et de consécrations.

Dans la première partie de son article, l'auteur développe la question de la donation et de la consécration au haut Moyen-âge en général (note 4). Il étudie les relations fondamentales qui existent entre le donateur et celui qui reçoit la donation (entre l'homme et l'homme, entre l'homme et Dieu). En approfondissant ces questions, reliées aux attitudes mentales de l'homme du haut Moyen-âge, de l'Europe occidentale et centrale, l'auteur estime qu'il est possible de les retrouver sur le territoire de la côte est de l'Adriatique, qui par conséquent faisait partie du même territoire intellectuel. En fait, certains monuments épigraphiques démontrent cette hypothèse. Il s'agit d'inscriptions qui parlent de donations et de consécrations, que cela se reflète dans la formule paléochrétienne *de donis Dei* ou *de donis sancti (sanctorum)* ou dans des formules différentes qui montrent clairement la manière dont un individu ou toute une famille donnaient, construisaient ou consacraient telle église ou tel intérieur d'église. Dans le contexte de cette étude, l'auteur fait une description détaillée du processus-même de l'acte de donation ou de consécration, et cela depuis la toute première intention conçue par le donateur lui-même, en passant par le rôle du prêtre dans la formation et la définition de ce don ou consécration, jusqu'à la réalisation finale, exécutée par les maîtres constructeurs, sculpteurs, orfèvres etc. Le

rôle du prêtre en temps qu'homme d'Eglise est d'une importance capitale dans cette suite d'événements. Le prêtre est en fait l'unique personne qui puisse diriger l'acte de donation vers sa pleine réalisation, car il connaît les besoins concrets de l'église à laquelle on fait acte de donation ainsi que les exigences liturgiques et tous les éléments liés à la structure iconographique, iconologique, hiératique etc. de l'oeuvre d'art. Le donateur, l'un des membres de la couche sociale supérieure, prince croate ou comte, patricien des villes byzantines de la côte, n'est pas en mesure de réaliser de lui-même son intention de faire une donation à l'Eglise. Seul un membre du clergé peut la diriger en l'élaborant dans le contexte des exigences religieuses générales. Pour un schéma semblable, c'est-à-dire pour cette suite supposée d'événements, l'auteur a trouvé un paradigme dans l'inscription très substantieuse gravée sur le reliquaire fort connu provenant de St. Maurice d'Aganne (note 17) où ce processus est décrit avec précision. Cette suite d'événements est également visible sur certains monuments dalmates et principalement sur deux inscriptions provenant de Split (note 23). Le nom du prêtre n'est pas parvenu jusqu'à nous, quoiqu'il soit possible qu'il n'ait pas été gravé sur l'inscription, mais nous connaissons les noms des donateurs et des maîtres sculpteurs.

En développant ce thème, l'auteur cite encore quelques monuments épigraphiques provenant de Dalmatie, qui démontrent une succession d'événements telle que nous l'avons décrit plus haut (note 23—36). Il est donc possible de constater que ce système d'attitudes mentales existait dans les régions adriatiques, le long de la côte et dans l'arrière-pays, et qu'il incitait aux actes de donation et de consécration envers l'Eglise et plus exactement envers les forces surnaturelles qui, d'après les croyances de l'époque, décidaient du destin de l'homme. En terminant ces considérations, l'auteur attire également l'attention sur certains processus qui sont visibles dans les »Ethymologies« d'Isidore de Séville (note 18) et qui sont en quelque sorte en accord avec les explications précédentes. Isidore, en fait, formule l'existence de trois degrés dans la réalisation et la construction d'une église: *dispositio*, *constructio* et *venustas*. L'auteur explique que le constructeur a le devoir d'établir un projet, probablement fixé auparavant par un membre du clergé. C'est la *dispositio* d'Isidore. De là s'ensuit la formation (modelage) du volume de l'édifice avec tous les détails constructifs et statiques. C'est la *constructio* d'Isidore. Le travail final appartient aux sculpteurs et peintres qui décorent l'édifice. Cela devrait être la *venustas* d'Isidore. Toutes les observations faites par l'auteur dans cet article sont autant d'hypothèses qu'il faudrait compléter et démontrer par les recherches futures. Et surtout parce que ces questions n'ont pas encore été traitées avec l'attention qui leur est due dans l'archéologie et l'histoire de l'art croate et yougoslave du haut Moyen-âge. L'article entier qui examine les attitudes mentales ainsi que ces territoires situés au long de la côte est de l'Adriatique, a en outre le dessein de les inclure dans le cours des événements mondiaux contemporains et de les insérer aux relations réelles qui existaient alors sur cette tangeante où l'Orient et l'Occident venaient en contact.